

kod Gospića, Kričko brdo, Rogić jarak (Paklenica), Jasenovac, Kurjakanu, Ilovu, Repušnicu, Krndiju (Đakovo) i ostala grobišta. Kroz različite dokumente i iskaze ispričane su mnoge pojedinačne sudbine i prikazani određeni brožčani pokazatelji.

Za potpuno sagledavanje problematike obrađena su stradanja Crkve na području kotara Novska. Uključena su stradanja katoličkih i pravoslavnih svećenika te ukupne crkvene imovine, a poglavlje zaključuje analiza vjerskih prijelaza na katolicizam na istom prostoru (str. 1051.–1078.).

Posljednje veće poglavlje okuplja 15 sjećanja preživjelih mještana, logoraša, partizana i sudionika križnoga puta (str. 1081.–1197.). Iako su memoari poprilično nepouzdana i historiografija ih nerijetko prihvaća s velikom rezervom, oni su za ovakva pitanja često jedini izvor podataka. S obzirom na sve manji broj živućih svjedoka takvi zapisi postaju još vredniji jer, kao što znamo, ostaje samo ono što je zapisano.

Zaključni dio knjige čini kazalo prezimena žrtava po naseljima, koje uistinu olakšava traženje pojedinih podataka po tako velikoj knjizi. Slijede zahvale, popis korištenih kratica i literature. Objavljeni osvrti koji ukratko prate svako od tri izdanja knjige svjedoče o sustavnom radu na obrađivanoj temi. Objavljeni su i ulomci iz recenzija te bilješke o autorima (str. 1199.–1266.). Tekst je popraćen različitim fotografijama i preslikama originalnih dokumenata, koje upotpunjuju cjelokupni sadržaj i zapravo su pravi svjedoci cjelokupnih događanja.

Činjenica da je ova knjiga u nešto više od pet godina doživjela svoje treće izdanje govori o tome kako su ovakve teme uvijek "žive" i kako se još uvijek, nakon toliko godina, traže mnogi odgovori. Jedino sustavni i predani rad može dati ovakve rezultate. Svako od objavljenih izdanja dopunjeno je novim saznanjima i podacima, ispravljene su greške (pogrešni navodi, dvostruki zapisi i sl.) i dodan je novi slikovni materijal. Zsigurno tek predstoji još mnogo posla, no dobro poznavanje lokalne povijesti pomaže nam da lakše i kvalitetnije sagledamo svoju ukupnu prošlost. Prošlost bez jednostranosti, dvostrukih mjerila i prešućivanja.

MARTINA GRAHEK RAVANČIĆ

Igor GRAOVAC, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941. – 1945. godine. Prilog istraživanju strukture stradalih*, Zajednica istraživača Dijalog, Udruga za promicanje znanstvenog dijaloga – Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2011., 475 str.

Knjiga Igora Graovca trebala je biti tiskana, kao što je istaknuto u uvodnim napomenama Daniele Krivde, prije 12 godina. Trebao je to biti drugi tom monografije o četničkim zločinima tijekom Drugoga svjetskog rata (Z. Dizdar, I. Graovac, M. Sobolevski i S. Žarić), no tiskana je samo knjiga Zdravka Dizdara i Mihaela Sobolevskog, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941. - 1945.* (Zagreb, 1999.). Stoga ova knjiga izlazi u gotovo neizmijenjenom obliku, uz tek pojedine i nužne ispravke (označene uglatim zgradama). Izdavački dvojac objavio je već 2005.

tematski zbornik *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?* (prir. I. Graovac) te iste godine i prvu monografiju I. Graovca i Dragana Cvetkovića pod naslovom *Ljudski gubici Hrvatske 1941. – 1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...* Radovi s deset održanih skupova, održanih u razdoblju od 1998. do 2005., tiskani su također u deset svezaka, pa se objavljivanjem ovog naslova nastavlja niz, vjerojatno posljednji put, i zaokružuju ukupni rezultati i nastojanja.

Strukturalno knjiga započinje “Uvodnim napomenama”, koje objašnjavaju dugu prošlost ove knjige i njezin put da ugleda svjetlo dana (str. 7.–12.). Središnji dio knjige podijeljen je na tri poglavlja, dok treći dio sadrži devet manjih, tematskih podcjelina (str. 15.–136.). Prvi dio donosi “Popise, procjene i rezultate dosadašnjih istraživanja” (str. 15.–39.). Činjenica je da danas još nije sustavno obrađeno pitanje ljudskih gubitaka Drugog svjetskog rata i poraća. Stoga se kao glavno pitanje u ovoj knjizi i postavlja određenje stradalih, sa svim izvedbenim problemima koji slijede. Početne brojke (popis Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, službena procjena Reparacijske komisije, popis žrtava fašističkog terora iz 1964., rezultati Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Drugoga svjetskog rata iz 1991.) kao i postojeće demografske procjene (B. Kočović i V. Žerjavić) već su poprilično raznolike i prepune nedostataka. Namjera projekta, u okviru kojega je nastala i ova knjiga, bila je da se uz konzultaciju relevantne građe jednakomjerno istraže svi gubici bez obzira na to gdje su se dogodili i tko ih je počinio, s naglaskom na osobnoj identifikaciji ljudskih gubitaka. Već i ove spoznaje dovode nas do “Određenja, problema i ograničenja istraživanja”, što je predmet drugog, isto tako uvodnoga poglavlja (str. 40.–58.). Izlaz iz mnoštva raznolikih brojeva može ponuditi jedino interdisciplinarno (multidisciplinarno) istraživanje, koje uključuje demografiju, historiografiju, sociologiju i viktimologiju. Tek pojedini segmenti iz navedenih disciplina, uklopljeni u sveukupnu analizu, mogu ponuditi kvalitetan odgovor.

Središnji dio knjige, “Strukture stradalih od četnika” (str. 59.–128.), kreće od ukupno utvrđene brojke stradalih, tj. 2 905 poginulih, ubijenih i nestalih osoba. Taj broj može se uvjetno podijeliti na 2 790 (96%) *stvarno* i 115 (4%) *sporno* stradalih. Spornost ne proizlazi iz činjenice jesu li oni stradali, nego u njihovu slučaju nisu utvrđeni neki pokazatelji (npr. jesu li prebivali u nekoj od hrvatskih regija prije rata ili samo za vrijeme rata). U ukupnoj, prosječno iskazanoj brojci, prema regijama, najviše stradalih od četnika (57%) bilo je u Dalmaciji, a zatim slijedi područje Like (24%), što zajedno čini četiri petine ukupno stradalih. Najveći udio u stradanju činilo je civilno stanovništvo (78%), dok je boraca bilo tek 22%. Među potonjima najveći udjel sa 17% činili su partizani. Posebna podcjelina dobne strukture stradalih (utvrđena za 88% stradalih i prikazana prema petogodišnjem kriteriju) ukazuje kako je najveći dio (13%) bio u dobi od 16 do 24 godine. Gledano u razmaku od 20 godina, gotovo polovina stradalih bila je rođena između 1906. i 1925. godine. Bila je to skupina čije je brojčano okrnjivanje bilo, kako se i napominje, “isključiva posljedica rata”. Idućom kategorijom nastoji se utvrditi mjesto rođenja, prebivališta i smrti stradalih. Od ukupno 93% utvrđenih čak 53% stradalih rođeno je u Dalmaciji, dok je 26% osoba rođeno na području Like, što daje isti omjer u ukupnom broju kao i po pitanju stradalih. Sličan je raspored kada se postavi pitanje rođenja stradalih civila, no u slučaju stradalih boraca javljaju se znatnije razlike. Točnije, u ovom slučaju najviše ih je rođeno u Lici (37%), pa tek onda u Dalmaciji (26%). U slučaju vojnika NDH proizlazi kako postoci njihova rađanja pre-

ma regijama ne odgovaraju postocima prema regijama stradanja, pa tako proizlazi da je gotovo 70% vojnika NDH rođeno u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. *Poremećeni raspored* vidljiv je i pri utvrđivanju prebivališta stradalih od četnika. Više od četvrtine stradalih prebivalo je u Dalmaciji, dok sa znatno manjim udjelima slijede oni s prebivalištem na području Gorskog kotara i sjeverozapadne Hrvatske. Ako se podaci razvrstaju prema općinama, proizlazi da je najviše stradalih prebivalo na području Knina, a slijede ga Vrgorac, Šibenik, Drniš itd. Podaci o mjestu smrti tek se neznatno razlikuju od prije iskazanih prosječnih podataka, pa su tako najveća stradanja zabilježena opet na području Dalmacije (53%), točnije Knina, dok sa znatno manjim udjelom slijedi Lika (24%). Jedini odmak od brojki čine stradanja boraca, kojih je više od trećine zabilježeno u Lici, a nešto manje od četvrtine u Dalmaciji. Pri spolnoj strukturi i bračnom stanju stradalih (utvrđeno na 97% stradalih) proizlazi kako je među ženama bilo 23% stradalih, a među muškarcima njih 77%. Muškaraca ima u svim kategorijama boraca, dok žena ima samo među partizanima (što kao borci što kao aktivistice), a najbrojnije su stradale na području Dalmacije. Iduća jedinica istraživanja odnosila se na bračno stanje, no ono je utvrđeno tek u 22% slučajeva. Prema takvim podacima proizlazi kako je uđanih/oženjenih bilo 56%, dok je ostatak otpadao na neudane/neoženjene, što potvrđuje da su stradali od četnika, i po ovom kriteriju, spadali u kategoriju radno aktivnog i fertilnog stanovništva. Pri utvrđivanju socijalnih struktura i socijalnog podrijetla stradali su razvrstavani prema zanimanjima. Dobiveni rezultati (s iznimkom 12% radnika) odgovaraju klasno-socijalnoj strukturi prijeratnog društva u Hrvatskoj. Prema tome 61% stradalih odnosi se na seljake, i to većinom pripadnike civilnog stanovništva. Dio koji se odnosi na borce većinom pokriva pripadnike partizanskog pokreta. Prema malobrojnim pokazateljima slični su omjeri i pri utvrđivanju socijalnog podrijetla, pri čemu čak 87% čine stradalnici seljačkog podrijetla. Analizom nacionalne strukture stradalih proizlazi da su najbrojnija stradanja među Hrvatima (65%). Taj trend primjetan je unutar svih kategorija stradalih (civilni, borci, vojna pripadnost i ostalo). Drugu kategoriju prema brojnosti činili su Srbi. Pokazatelji o vjeroispovijesti stradalih slični su onima koji se odnose na nacionalnu strukturu, pa su tako najbrojnija stradanja među rimokatolicima (64%), a isto je primjetno unutar svih kategorija stradanja. Drugu kategoriju s 31% čine pravoslavci (među civilima i četnicima). Po pitanju pripadnosti oružanim formacijama, uhićenja i zatvaranja te političke pripadnosti stradalih postoje vrlo ograničeni podaci. Iz takvih podataka primjerice proizlazi kako je prema političkoj pripadnosti stradalo najviše komunista (članovi KPJ/KPH). Strukturom vremenske gustoće smrti nastoji se prikazati specifična odrednica stradalih tijekom rata, a temelji se na ključnim datumima, tj. godinama smrti te na vremenu smrti stradalih prema godinama rata. Prema tome najviše je osoba stradalo tijekom 1942. (32%), a slijede 1944. s 28%, 1943. s 26%, 1941. s 11% te 1945. s 3%. Isti je trend primjetan po pitanju civila, dok po pitanju boraca postoje određena odstupanja, pa tako najveći postotak bilježi 1943., a slijede je 1944., 1942., 1941. te naposljetku 1945. godina. Ako to pogledamo kroz mjesece, proizlazi kako s postupnim oblikovanjem četničkih jedinica broj stradalih partizana raste iz godine u godinu (osim posljednjih pet ratnih mjeseci). Istodobno s krajem 1941. pa sve do kraja rata padaju brojevi stradalih vojnika NDH, što potvrđuje činjenicu o međusobnoj suradnji protiv partizana kao najvećih protivnika. Najbrojnija stradanja civila, uz pomoć Talijana, zabilježena su tijekom kolovoza 1942., što se poklapa i s činjenicom da su u listopadu 1942. zabi-

lježena i najveća stradanja civila na ovim prostorima. Osim toga do kapitulacije Italije ukupno je od četnika stradalo čak 61% ljudi, dok je poslije taj postotak znatno manji. Nakon stabiliziranja odnosa, tj. nakon povezivanja s njemačkim snagama, ponovno raste broj osoba stradalih od četnika. Pokušajem utvrđivanja oblika i načina smrti stradalih od četnika moguće je ukazati na vrste zločina koje su četnici počinili za vrijeme rata. Prema tome se gotovo za trećinu navodi da su bili *ubijeni*, 28% ih je strijeljano, a tek se za 8% navodi da su *poginuli*. Većina stradalih, u svim kategorijama, pripadnici su NOP-a i civila, koji su i bili glavni neprijatelji četnika tijekom rata. Nakon cjelokupne analize slijedi i posljednja podcjelina, koja se bavi počiniteljima (pojedinačnim i skupnim, prvenstveno uz pomoć Talijana) zločina i uzrocima smrti. Četiri petine osoba stradalo je od četničkog terora, a unutar te kategorije mahom prevladavaju civili. Sa znatno manjim udjelom od 20% slijede vojne, političke i sudske žrtve, među kojima opet prevladavaju partizani. Zanimljivo je i 8-postotno stradanje unutar četničkih političkih stradalnika, što svjedoči o raslojavanju unutar pokreta. Više od polovine ljudi stradalo je pojedinačno u naseljima ili njihovoj neposrednoj blizini. Najveći udjel (99%), bilo da se radi o pojedinačnim ili masovnim zločinima, čine civili, što dovodi i do zaključne rečenice prema kojoj je hrvatsko, srpsko i ostalo civilno stanovništvo bilo glavni neprijatelj četnika, pa samim time i temelj njihova terora, kako samostalnog tako i u suradnji s okupatorskim i inim pomagačima.

Nakon “Zaključka” i “Autorskog pogovora” (str. 131.–136.) slijede “Prilozi”, u koje su uključeni “Izvori i literatura” te “Popis stradalih od četnika u Hrvatskoj 1941. – 1945. godine”. Popis (objavljen abecednim redom) zasnovan je na temelju osobne identifikacije stradalih koju je provodio istraživački tim Instituta za suvremenu povijest (danas Hrvatski institut za povijest). Za lakše razumijevanje služi popis kratica te zaključno sažeci na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku, sadržaj na engleskom i njemačkom te bilješka o autoru (str. 139.–475.).

Na temelju istraživanja Igora Graovca (baziranom prvenstveno na metodi osobne identifikacije te na temelju podataka iz izvora i literature) utvrđeno je 2 905 osoba stradalih od četnika na području Hrvatske u razdoblju od 1941. do 1945. godine. Ako nisu postojali egzaktni podaci o pojedinačno poginulom, ubijenom, umrlom ili nestalom, oni nisu niti iskazani. “Time se željelo izbjeći zastranjivanja i zlouporabe uočene u nekim ranijim *istraživanjima* [...]” Autor napominje “da je bolje objaviti manje podataka, pa i manji broj stradalih od četnika i/ili ukupnih ljudskih gubitaka Hrvatske 1941. – 1945. neovisno o počiniteljima, negoli ih *kreirati* [...]”. Tako prikupljeni podaci, kako je to napomenuto i u zaključku, temelj su svakog daljnjeg istraživanja, prvenstveno korištenjem građe iz arhiva s područja zemalja bivše Jugoslavije, pa je tako i daljnje istraživanje na ovu temu još uvijek otvoreno, kao što su, uostalom, i sva istraživanja.

MARTINA GRAHEK RAVANČIĆ